

PALEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

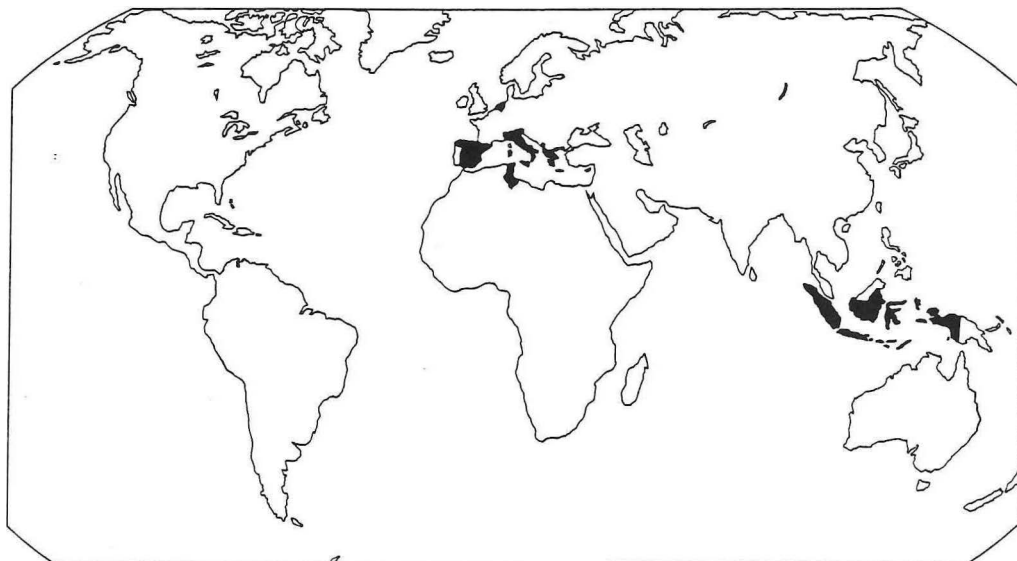
redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

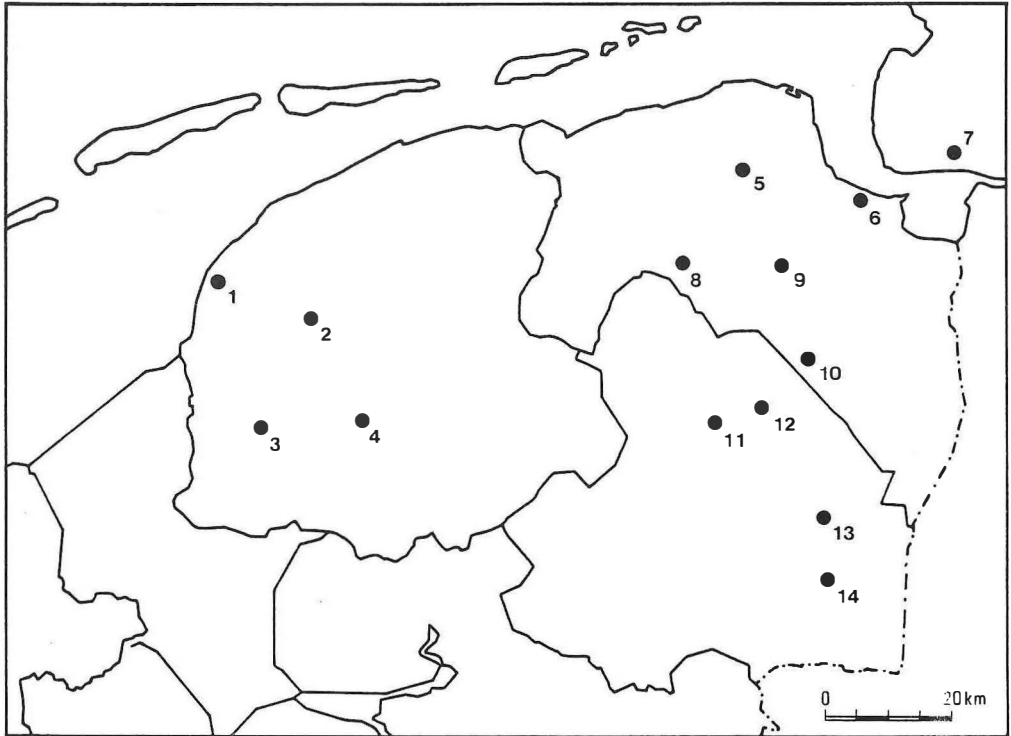
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL Het ongehoorde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK In de ban van Banlo	110
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER	
Middeleeuwse adelsuizen in Friesland	120
P. BAKS	
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577	125
B. HAVINGA & A. UFKES	
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen	130
A.F.L. VAN HOLK	
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw	134
P.B. KOOI	
Een brief met gevolgen	139
D.C. BRINKHUIZEN	
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland	143
S. BOTTEMA	
Het lam gods is een Fries melkschaap	148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK	
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)	151

HET GIETSENVEENTJE, GEMEENTE GIETEN (DR.): UNICUM OF PROBLEEMGEVAL?

R. Bakker

Inleiding

Als we met de auto van Groningen naar Emmen rijden, komen we na ongeveer 28 kilometer bij een rotonde, vlakbij het dorp Gieten. Meteen na deze rotonde zien we rechts een stukje bos dat duidelijk lager ligt dan de akkers er om heen. Dit is het Gietsenveentje, een restant uit de laatste ijstijd. Toen is hier een pingo gevormd, een ijsheuvel van misschien wel 30 meter hoog. Na de ijstijd is deze pingo ingezakt en ontstond een kuil met een wal er om heen, waar later water in bleef staan. De zo ontstane pingoruïne, een min of meer rond meertje, ging in de loop van de tijd verlanden. Dit proces is thans vrijwel geheel voltooid: de hele kuil is opgevuld met afzettingen. Onderin vinden we gyttja-afzettingen (meerafzettingen), daarboven veenafzettingen.

De veranderingen die de eerste landbouwers in de pollenneerslag veroorzaakten doordat ze grote oppervlakten ontbosten en granen gingen verbouwen, worden samengevat onder de term *landnam*. Het *landnam*-niveau is in het Gietsenveentje terug te vinden in gyttja-afzettingen, omdat het meertje ten tijde van de eerste landbouwers nog niet geheel verland was. Dit in tegenstelling tot de meeste andere pingoruïnes in Drenthe, waar het *landnam*-niveau zich in vaak afgegraven veenafzettingen bevindt (Lanting & Bottema, 1991).

Het doel van mijn onderzoek is om het palynologische verloop van de *landnam* in het Gietsenveentje in detail te bestuderen. Het originele *landnam*-model van Iversen (Iversen, 1973) zal mogelijk aan de Nederlandse situatie aangepast kunnen worden. Wellicht kunnen uiteindelijk vragen beantwoord worden als: Wat was de invloed van de eerste landbouwers op de vegetatie; hoe

verandert deze invloed in de loop van de tijd; tot welke cultuur behoorden deze landbouwers; wat was de landbouweconomie van deze cultuur.

Veldwerk

Het hele Gietsenveentje is nauwkeurig in kaart gebracht. Op de kaart, getekend op de schaal 1:400, zijn paden, sloten, veenputten en andere karakteristieke punten aangegeven. Vervolgens zijn 30 boringen gedaan op verschillende plaatsen in het Gietsenveentje, waarbij steeds het geboorde profiel beschreven werd en de diepte van de ondergrond bepaald (fig. 1). Hierbij was de hulp van de heren De Vries en Warkor van de Rijks Geologische Dienst zeer welkom.

Ongeveer in het midden van het Gietsenveentje (fig. 1) is met een graafmachine een sleuf gegraven van ongeveer 5 m lang en 2 m breed, tot op de bodem van de pingoruïne. De diepte bleek hier 4,60 m te zijn. In deze sleuf werden twee profielen met behulp van blikken bemonsterd: één profiel langs de helling (van ongeveer 50°) van de korte zijde van de sleuf; dit profiel, GIE-IV HR genoemd, loopt van 266 cm tot 460 cm; één profiel achter een uitgetrokken plank van de damwand aan een lange zijde van de sleuf; dit profiel, GIE-IV P genoemd, loopt van 260 tot 460 cm (fig. 2). Vanwege slechte weersomstandigheden en tijdsdruk konden de bovenste 266 resp. 260 cm helaas niet bemonsterd worden. De lithologie van de profielen werd met hulp van drs. P. Cleveringa van de Rijks Geologische Dienst in detail beschreven. Later werd met een vleugelboor (0-400 cm) respectievelijk guts (400-510 cm) een profiel geboord ongeveer 30 m ten zuid-

westen van de sleuf (fig. 2). Dit profiel, GIE-V A genoemd, loopt van 0 tot 510 cm.

Pollendiagrammen

Aan de drie bemonsterde profielen is pollenanalyse verricht, resulterend in drie pollendiagrammen.

De diagrammen van de profielen GIE-IV P en GIE-IV HR bleken in grote lijnen overeen te komen. De overgang van gyttja naar veen bevindt zich in deze diagrammen rond 310 cm. Tot ieders verrassing bleek het *landnam*-niveau, gemarkeerd door het verschijnen van smalbladige weegbree (*Plantago lanceolata*), zich in deze diagrammen in veenafzettingen te bevinden, rond 265 cm. In alle diagrammen van het Gietsenveentje die tot nu toe bekend wa-

ren (geanalyseerd door P. van der Knaap, E. Mook-Kamps en A. Hagedoorn) bevindt het *landnam*-niveau zich in gyttja-afzettingen, rond 350-360 cm. Toen eenmaal ontdekt was dat het *landnam*-niveau in GIE-IV P en GIE-IV HR zich zeer hoog in veenafzettingen bevindt, werden in GIE-IV P op twee dieptes monsters genomen voor ^{14}C -dateringen: het niveau 307-305 cm leverde een datering op van 7020 ± 120 BP; het niveau 272-270 cm leverde een datering op van 6660 ± 110 BP. Vlak onder het *landnam*-niveau, dat zich in GIE-IV P bevindt op 266 cm, wordt dus een datering van 6660 ± 110 BP gevonden. Uit al bestaande diagrammen van profielen uit het Gietsenveentje zijn dateringen bekend van het *landnam*-niveau: zowel in het diagram geanalyseerd door P. van der Knaap als in het diagram geanalyseerd door A. Hagedoorn is het *landnam*-niveau gedateerd rond 4800 BP (Lanting & Bottema, 1991). Dit duidt erop dat zich in het profiel GIE-IV P een hiaat bevindt tussen 272-270 cm en het *landnam*-niveau, 266 cm.

De diagrammen van GIE-IV P en GIE-IV HR bleken niet alleen wat betreft de diepte van het *landnam*-niveau sterk van de al bestaande diagrammen van profielen uit het Gietsenveentje te verschillen. Uit hoge percentages oeverplanten (vooral *Potentilla palustris*, *Lythrum* en *Lysimachia*) en plotselinge hoge pieken van een aantal lokale planten (onder andere *Dryopteris*, *Sparganium*, *Sphagnum* en *Potamogeton*) werd afgeleid dat de locaties van GIE-IV P en GIE-IV HR zich in de buurt van een oever van het voormalige meer hebben bevonden, in tegenstelling tot de locaties van de bestaande diagrammen, die zich meer in het midden van het voormalige meer hebben bevonden. Dit zou ook kunnen verklaren waarom het *landnam*-niveau zich in GIE-IV P en GIE-IV HR in veenafzettingen bevindt en in de bestaande diagrammen in gyttja-afzettingen: een locatie in de buurt van de oever verlandt eerder dan een locatie meer in het midden van het meer. Door het proces van verlanding wordt een meer steeds kleiner, tot uiteindelijk ook het diepste deel verlandt.

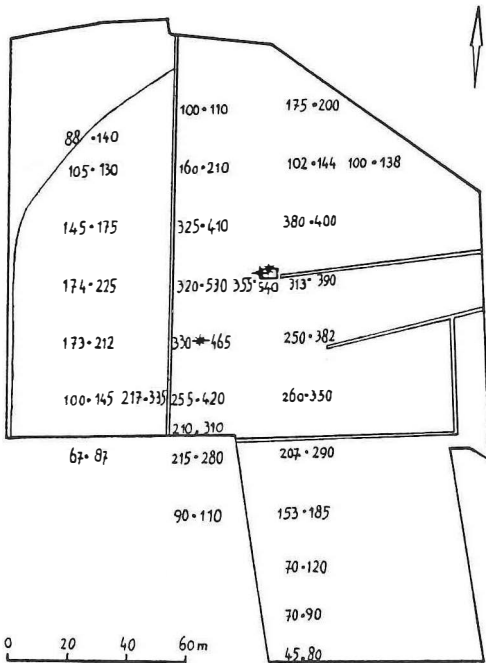

Fig. 1. Overzicht van alle boringen die in het Gietsenveentje gedaan zijn om profielbeschrijvingen te verkrijgen en om de diepte van de bodem te bepalen. Links van elk boorpunt is de diepte in cm van de overgang gyttja-veen aangegeven, rechts de diepte in cm van de bodem.

Het diepste deel van het Gietsenveentje blijkt een gebied iets ten westen van de sleuf te zijn (fig. 1). Aan het profiel GIE-V A, dat zich in dit diepste deel bevindt, is pollenanalyse verricht. Het diagram van GIE-V A blijkt veel overeenkomsten te vertonen met het diagram geanalyseerd door P. van der Knaap. De overgang van gyttja naar veen bevindt zich in GIE-V A op 286 cm; het *landnam*-niveau bevindt zich tussen 370 en 375 cm diepte in gyttja-afzettingen. Op twee locaties in het Gietsenveentje die ongeveer 30 m van elkaar liggen, blijkt het *landnam*-niveau dus meer dan een meter in verticale positie te verschillen! De ^{14}C -dateringen duiden erop dat de veenvorming op de locatie van GIE-IV P/GIE-IV HR meer dan tweeduizend jaar eerder is begonnen dan op de locaties van GIE-V A en de bestaande diagrammen: de datering 7020 ± 120 BP in GIE-IV P bevindt zich op de overgang gyttja-veen; de datering 4795 ± 40 BP in het diagram van P. van der Knaap bevindt zich nog ruim in gyttja-afzettingen.

Het *landnam*-traject

In de profielen GIE-IV P/GIE-IV HR, bemonsterd van 260 resp. 266 tot 460 cm, bevindt het *landnam*-niveau zich helemaal bovenin, rond 266 cm. Het *landnam*-traject beslaat in de diagrammen van beide profielen dus maar enkele centimeters. Deze korte trajecten zullen nog in detail onderzocht worden.

In het diagram van GIE-V A kan het complete *landnam*-traject bestudeerd worden, omdat het profiel van 510 cm tot 0 cm bemonsterd is. Rond de 370 cm vinden er in dit diagram duidelijke veranderingen plaats. De percentages van berk (*Betula*) en iep (*Ulmus*) nemen af; het percentage van de eik (*Quercus*) neemt toe. *Plantago lanceolata* verschijnt voor het eerst; de percentages van een aantal kruiden (Gramineae, Ericaceae, *Rumex*) nemen duidelijk toe. Boven de 370 cm is *Plantago lanceolata* constant aanwezig. Volgens de traditionele

opvattingen is er dan sprake van een Iversen-*landnam* (Iversen, 1973). Ook het *landnam*-traject in het diagram van P. van der Knaap leek al op een Iversen-*landnam* te duiden (Lanting & Bottema, 1991). Als we de datering van het *landnam*-niveau in dit diagram beschouwen (4795 ± 40 BP), lijkt de *landnam* veroorzaakt te zijn door de vroegste Trechterbekerboeren: de Trechterbekercultuur in Noord-Nederland begint rond 4700 BP (Lanting & Bottema,

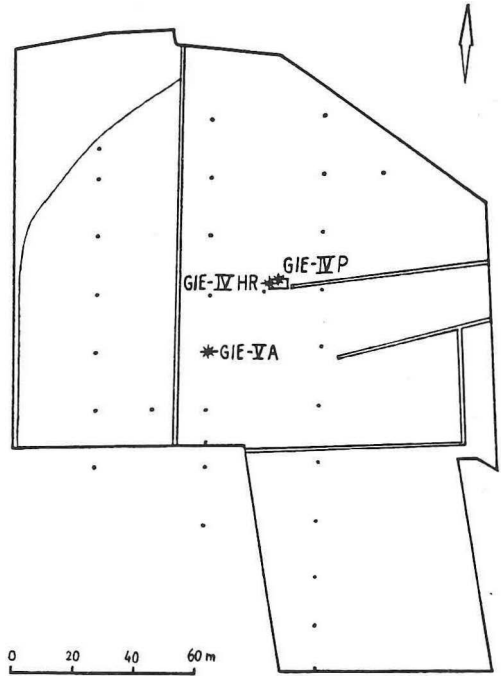

Fig. 2. Profielen (gemarkeerd door een code) in het Gietsenveentje waarvan pollen-diagrammen beschikbaar zijn. De locaties van de voor dit onderzoek al bestaande diagrammen zijn niet exact bekend.

1991). Het *landnam*-niveau in het profiel GIE-V A zal binnenkort ook gedateerd worden. Als ook de *landnam*-niveaus van nog te bemonsteren profielen, afkomstig van verschillende plaatsen in het Gietsenveentje, gedateerd zijn, zal definitief vastgesteld kunnen worden of de eerste landbouwers hier ter plaatse inderdaad tot de

Trechterbekercultuur behoorden.

Ondanks een aantal problemen, waaronder grote verschillen in de diepte van het *landnam*-niveau, ben ik toch van mening dat zich in het Gietsenveentje een unieke mogelijkheid voordoet om het *landnam*-niveau in detail te bestuderen. Uniek is in elk geval dat het *landnam*-niveau zich in het Gietsenveentje op de meeste plaatsen in goed te bestuderen gyttja-afzettingen bevindt. Zelfs in het geval dat het *landnam*-niveau zich in veenafzettingen bevindt, kan het meestal goed bestudeerd worden, omdat in een groot deel van het centrum van het Gietsenveentje de veenafzettingen niet afgegraven zijn.

Summary

In the pingo scar Gietsenveentje (province of Drenthe) three profiles were cored. These profiles were palynologically investigated. Special attention was given to the landnam level, which marks the establishment of the first farmers. In profiles GIE-IV P and GIE-IV HR the landnam level is found in peat sediments; in profile GIE-V A this level is found one metre deeper in gyttja sediments. In GIE-V A the landnam appears to be an Iversen-landnam: Plantago lanceolata is constantly present. This Iversen-landnam may have been the work of the earliest TRB-farmers.

Literatuur

- Lanting, J.N. & S. Bottema, 1991. Aanwijzingen voor een pre-trechterbeker*landnam* in het Gietsenveentje, gem. Gieten (Dr.). *Paleo-aktueel* 2, pp. 37-39.
- Iversen, J., 1973. *The development of Denmark's nature since the last glacial.* Geology of Denmark III. København.